

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

MİRZƏ ƏLƏKBƏR SABİR YARADICILIĞINDA İSLAMİ DƏYƏRLƏRİN BƏDİİ ƏKSI

İxtisas: 5716.01 – Azərbaycan ədəbiyyatı

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Fariz Süleyman oğlu Qasımbəyli**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı–2021

Dissertasiya işi Azərbaycan Universitetinin Azərbaycan dili və ədəbiyyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

filologiya elmləri doktoru, professor
Alxan Bayram oğlu Məmmədov

Rəsmi opponentlər:

filologiya elmləri doktoru, dosent
Raqub Şahmar oğlu Kərimov

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Mehman Qaraxan oğlu Əliyev

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Gülbaniz Məcnun qızı Babayeva

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən ED-1.05 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının
sədri:

akademik, filologiya elmləri doktoru,
professor
Əli İsmayil oğlu Həbibbəyli

Dissertasiya şurasının
elmi katibi:

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
İsmayil Məhəmməd oğlu Osmanlı

Elmi seminarın sədri:

filologiya elmləri doktoru, dosent
Əlizadə Bayram oğlu Əsgərli

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Dünyada ən geniş yayılmış səmavi dinlərdən biri olan İslam dini yarandığı VII əsrdən etibarən türk xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan türklərinin həyatına, milli-mənəvi dəyərlərinə nüfuz etməyə başlayır və “*VIII əsrin əvvəllərinə doğru, Azərbaycanda hakim bir din olur*”¹. Çoxəsrlik ədəbi-bədii, fəlsəfi irsimizə də islam dininin, islam dünyagörüşünün çox böyük təsiri olmuş, şifahi xalq ədəbiyyatımızdan XX əsrin əvvəllərinə qədərki yazılı ədəbiyyatımızacan bu təsir özünü hər dövrdə bariz şəkildə əks etdirmiş, ədəbiyyatımızın görkəmli nümayəndələri tərəfindən dini ədəbiyyat, təriqət ədəbiyyatı və mərsiyə ədəbiyyatının misilsiz ədəbi inciləri qələmə alınmışdır.

Sovet imperiyasının ideoloji sisteminin amansız mübarizəsi, sayısız məscid və mədrəsələrin dağıdılması, qapadılması, yaxud təhqiramiz şəkildə istifadə olunması, görkəmli din xadimlərinin amansız repressiyalara, gənclərin isə dini təhsil və biliklərdən tamamilə uzaqlaşdırılıb, bütövlükdə materialist, ateist dünyagörüşü əsasında formalaşdırılan təhsil sisteminə məruz qalmaları inkarolunmaz zərbələr vurmuş olsa belə, islami dəyərləri Azərbaycan xalqının zəhnindən, qəlbindən, ruhundan çıxara bilməmişdir.

Dövlət müstəqilliyimizin əldə olunması ilə xalqımızın milli-mənəvi, dini dəyərlərimizə qayıdışı da ümummilli lider Heydər Əliyevin öndərliyində ən yüksək mərhələyə qədəm qoydu. Yürütdüyü humanizmə, beynəlmiləlciliyə əsaslanan siyasət nəticəsində müxtəlif millətlərin, etnosların, fərqli inanc nümayəndələrinin məskunlaşdığı Azərbaycanı bu gün dünyada nümunə göstərilən dini tolerantlıq, dini dözümlülük nümunəsinə çevirmiş ulu öndər İslam dininə, islami dəyərlərə də böyük məhəbbət və ehtiramla yanaşmışdır. Məscid və dini abidələrimizin yüksək səviyyədə bərpa olunaraq xalqın istifadəsinə verilməsinə, yeni-yeni məscidlərin tikilməsinə, ali dini təhsil ocaqlarının təsis edilməsinə, məhz bu müdrik şəxsiyyətin rəhbərliyi, xüsusi diqqəti və layiqli davamçıları sayəsində nail olunmuşdur.

¹ Bünyadov, Z. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə / Z.Bünyadov. – Bakı: Azərneşr, – 1989. – s. 89.

“Bizim mənəvi, islami dəyərlərimiz nəsillərdən-nəsillərə keçib, yaşayıb, gəlib bu günlərə çatıb. Bunlar bu gün də xalqımızın, millətimizin ən böyük mənəvi sərvətidir” ² – deyən ümummilli lider Azərbaycan xalqının islami dəyərlərə qayıdışını yüksək qiymətləndirərək bu fikrini belə ifadə edirdi: *“Mütərəqqi islami dəyərlərə qayıdış, milli-dini ənənələrin dirçəldilməsi cəmiyyətimizin əxlaqi-mənəvi yüksəlişində, xalqımızın bütövlüyü və birliyində misilsiz rol oynayan amillərdəndir”*³.

Azərbaycan ədəbi-fəlsəfi irsinin görkəmli nümayəndələri, o cümlədən böyük satirik şair Mirzə Ələkbər Sabirin həyat və yaradıcılığında islam dini, islam fəlsəfəsi və islami dəyərlərin təzahürü məsələlərinin tədqiqata cəlb olunması da xalqımızın milli-dini dəyərlərə qayıdışının bariz bir ifadəsi kimi qiymətləndirilməlidir.

Məlum olduğu üzrə, ədəbiyyat tariximizə işıq tutan, bir-birindən dəyərli tədqiqat əsərləri ortaya çıxarmış sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında sovet ideologiyasına zidd olan dini və milli ideologiyalarda, Azərbaycan Demokratik Respublikasına bağlılıq ruhunda yazılmış əsərlərə və müəlliflərinə amansız mənfi münasibət bəslənilmiş, onlar əks cəbhədən kəskin, qeyri-obyektiv tənqid atəsinə tutulmuşdur. Müəyyən mənada sovet ideologiyasına uyğun gələn və ya sırf bu ideologiyada yazılmış əsərlərin və onların müəlliflərinin isə süni “zirvələrə” yüksəldilməsi, bununla yanaşı, çox qiymətli, danılması, yaxud gözdən salınması mümkün olmayan əsərlərin canfəşanlıqla sovet ideologiyasına uyğunluğunun izahına çalışmaq, həmin əsərlərin müəlliflərinin isə, hardasa, bu ideologiyaya uyğun olan – ateist, materialist dünyagörüşə malik bir şəxsiyyət kimi qələmə vermək cəhdləri də sovet dövrü ədəbiyyatşünaslığımızın təəssüf doğuran xarakterik xüsusiyyətlərindən biri olmuşdur.

Azərbaycan sovet ədəbiyyatşünaslığında heç bir obyektiv, əsaslı tədqiqata cəlb olunmayan və mürtəce ədəbiyyat kimi təqdim edilən dini ədəbiyyat, mərsiyə ədəbiyyatı və əksər hallarda ateizm, materializm donu geydirilmiş təriqət ədəbiyyatı bu gün ədəbiyyatşünaslığımızda ciddi şəkildə araşdırılmağa ehtiyac duyulan zəruri məsələlərdəndir. Bu

² Heydər Əliyev siyasəti: Tolerantlıq [çıxışlar, nitqlər, görüşlər, təbriklər] / Ön söz: M.Qurbanlı. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2015. – s. 138.

³ Yəni orada, – s. 199.

baxımdan “Mirzə Ələkbər Sabir yaradıcılığında islami dəyərlərin bədii əksi” mövzusu bu gün də öz aktuallığını saxlayır və onun tədqiqi elmi əhəmiyyətə malikdir.

Mirzə Ələkbər Sabirin həyat və yaradıcılığına həsr olunmuş onlarla monoqrafiya, yüzlərlə elmi məqalə yazılmasına baxmayaraq, onun həyatı, dünyagörüşü, yaradıcılığı və mübarizəsində islam dininə, islami dəyərlərə münasibət məsələsi Azərbaycan sovet ədəbiyyatşünaslığında əsaslı, obyektiv tədqiqata cəlb olunmamış, yaxud yanlış işıqlandırılmışdır. “Sabir və islam dini” mövzusunda şairin həyat və yaradıcılığına həsr olunmuş bir sıra monoqrafiya və tədqiqat əsərlərində toxunulmuş, bəzi müəlliflər isə bu mövzuya ya xüsusi yer ayırmış, ya da ayrıca məqalə həsr etmişlər. Ümumilikdə götürsək, Azərbaycan sovet ədəbiyyatşünaslığında Sabir “ateist”, “dinə qarşı mübarizə aparan”, “dini, Allahı inkar edən”, “materialist” bir satirik şair kimi qələmə verilməyə çalışılmışdır ki, bu tədqiqatçılardan Ə.Nazim, M.Ələkbərli, C.Xəndan, Ə.Mirəhmədov, M.Ağamirov və başqa müəllifləri qeyd etmək olar.

Onu da vurğulamaq vacibdir ki, bu cür yanaşmalar məlum sovet ideoloji sisteminin elmi mühiti öz təsiri altında saxlamasının bariz təzahürü kimi qiymətləndirilməlidir.

“Sabir və islam dini” mövzusunda kompleks halında olmasa da, obyektiv yanaşaraq əsaslı mülahizələr irəli sürmüş – Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatşünaslığının görkəmli nümayəndəsi Əbdülvahab Yurdsevər, professor Əziz Şərif, akademik İsa Həbibbəyli, akademik Bəkir Nəbiyev, professor Alxan Bayramoğlu, yazıçı, ədəbiyyatşünas Sona Xəyal kimi görkəmli tədqiqatçılar da olmuşdur.

Tədqiqat işində mövzuya aid araşdırma və mülahizələr ətraflı təhlil olunmuş, qənaətlərdəki yanlışlıqlar əsaslandırılmışdır.

Tədqiqatın obyekti və predmeti. Mirzə Ələkbər Sabirin “Hophopnamə”si, şair haqqında yazılmış elmi tədqiqat əsərləri, habelə dövrünə dair mövcud ədəbi, publisistik, tarixi, dini, ictimai-siyasi və s. məzmunlu əsərlər, internet resursları, Quran və hədis kitabları tədqiqat işinin obyektini təşkil edir.

Sabirin bədii yaradıcılığında islam dininin ideya-mənəvi və bədii əksi məsələlərinin elmi izahı, o cümlədən, mayasını islam dininin müqəddəs kitabı Qurani-Kərim və Məhəmməd peyğəmbərin hədisləri təşkil edən yüksək insani keyfiyyətlər – humanizm, xeyirxahlıq,

yardımlaşmaq, düzlük, ədalətlik, əxlaq gözəlliyi, ailə dəyərlərinin qorunması və s. kimi islami dəyərlər də mövzunun predmetini təşkil etməkdədir.

Tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi “Mirzə Ələkbər Sabir yaradıcılığında islami dəyərlərin bədii əksi” mövzusunun islami dəyərlərin mahiyyət və məramını ortaya qoymaqla araşdırılması, onun aktualıq və əhəmiyyətinin diqqətə çatdırılmasıdır. Bu məqsədin həyata keçirilməsi üçün aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuşdur:

- “Mirzə Ələkbər Sabir və islam dini” mövzusunun tədqiq tarixini göstərmək;

- Sabirin şəxsi həyatında islam dininə münasibəti məsələsini mənbələr əsasında təhlil etmək;

- Sabir yaradıcılığında islam dünyagörüşünün, islami dəyərlərin və islamdakı qadağaların bədii əksi məsələlərini araşdırmaq, bu əsərlərdə aşılana mənəvi-əxlaqi, tərbiyəvi və maarifləndirici xüsusiyyətləri üzə çıxarmaq;

- Sabirin sufizmə münasibətini və təsəvvüf fəlsəfəsini əks etdirən şeirlərini şərh etmək;

- Şairin yaradıcılığında islam dininin bütövlüyü və tərəqqisi uğrunda mübarizənin istiqamətlərini müəyyənləşdirmək;

- Sabirin mərsiyə yaradıcılığını təhlil etmək;

- Sabir yaradıcılığında mövhumat və xurafata qarşı mübarizənin islamın tərəqqisinə xidmət etməsi fikrini əsaslandırmaq.

Tədqiqat metodları. Tədqiqat işi araşdırılarkən tarixi-müqayisəli təhlil metoduna əsaslanılmışdır.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar. “Mirzə Ələkbər Sabir yaradıcılığında islami dəyərlərin bədii əksi” mövzusunun araşdırmaq və tam şəkildə əhatə etmək məqsədilə aşağıdakı müddəaların müdafiəsi nəzərdə tutulmuşdur:

- Mövzuya aid tədqiqatlardakı yanlış, ziddiyyətli və qeyri-obyektiv mülahizələrin, həmçinin obyektiv yanaşmaların təhlili;

- Həyatına dair toplanmış tutarlı mənbələr əsasında Sabirin mömin bir müsəlman, dindar bir şair, bilikli bir şəriət müəllimi olmasının əsaslandırılması;

- Sabir yaradıcılığında öz bədii əksini geniş şəkildə tapmış islami

dəyərlərin ehtiramla tərənnüm və təbliğ olunmasının şərh;

– İslam dinində haram buyurulmuş, günah qəbul edilən əməl və davranışlara Sabirin həyat və yaradıcılığında mənfi münasibətin təhlil olunması;

– Sabirin təsəvvüf fəlsəfəsini təzahür etdirən, təsəvvüfi rəmz, ifadə və ibarələrlə məharətlə yönləndirilmiş əsərlərinin Quran ayələri əsasında izah edilməsi;

– Şairin Azərbaycan müsəlmanları arasındakı məzhəblərarası ittiqların aradan qaldırılması, islamın bütövlüyü və tərəqqisi uğrunda əzmlə mübarizə aparmasının əsaslandırılması;

– Sabirin mərsiyə yaradıcılığının və Məhərrəmlik təziyədarlığına münasibətinin geniş təhlilə cəlb edilməsi;

– Sabir yaradıcılığında əsas ideya istiqamətlərindən biri olmuş mövhumat və xurafata qarşı mübarizənin islamın saflığının ortaya çıxarılmasına xidmət etməsi fikrinin əsaslandırılması.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqatın əsas elmi yeniliyi kimi aşağıdakılar təqdim edilir:

– “MİRZƏ ƏLƏKBƏR SABİR YARADICILIĞINDA İSLAMI DƏYƏRLƏRİN BƏDİİ ƏKSİ” mövzusunda tədqiqat işi Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında bu mövzuya həsr olunmuş ilk geniş araşdırma;

– Dissertasiyada mövzuya materialist və idealist dünyagörüşü müstəvisindən kənar, elmilik və obyektivlik prizmasından yanaşılır, islamı dəyərlər Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlər sisteminin ayrılmaz bir parçası kimi təhlilə cəlb edilir;

– Sovet dövründə tədqiqatçılar tərəfindən ateist bir şair kimi təqdim olunan Sabirin antiislam dünyagörüşə malik deyil, əksinə islam fəlsəfəsini dərinlən bilən, şəxsi həyatında islam dini prinsiplərinə ciddi şəkildə riayət etmiş bir şair olduğu əsaslandırılır;

– Sabir yaradıcılığında öz bədii əksini tapmış islamı dəyərlərin anlam və məramı, cəmiyyət həyatındakı əhəmiyyətli rolunu şərh olunmaqla, bu dəyərlərin ehtiramla tərənnüm və təbliğ edilməsi, eyni zamanda islamda haram buyurulmuş, günah qəbul edilən əməl və davranışlara şairin poetik münasibətinin tərbiyəvi və maarifləndirici xüsusiyyətləri ilk dəfə bu dissertasiyada üzə çıxarılır;

– Sabirin sufizmə münasibəti, təsəvvüf dünyagörüşünün əks olunduğu əsərləri dini-fəlsəfi baxımdan ilk dəfə geniş təhlil edilir;

– Sabirin Kərbəla faciəsi və ayrı-ayrı görkəmli şəxsiyyətlərin vəfatı münasibətilə qələmə alınmış mərsiyə əsərləri ilk dəfə olaraq bu dissertasiyada sitəmləşdirilərək ətraflı təhlil edilir;

– Sabir yaradıcılığında önəmli yer tutan məzhəblərarası ixtilafların aradan qaldırılması, islam dininin bütövlüyü uğrunda mübarizə, milli və dini birliyə çağırış məsələləri ətraflı şərh olunur;

– Sabir yaradıcılığında mövhumat və xurafata qarşı aparılan mübarizənin islama qarşı yönəlmədiyi, əksinə islamın saflığının ortaya çıxarılmasına və tərəqqisinə xidmət etməsi fikri geniş təhlilə cəlb edilərək əsaslandırılır.

Bu elmi yeniliklər dissertasiyanı digər tədqiqatlardan fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqatdan Mirzə Ələkbər Sabirin yaradıcılığı, elmi-nəzəri irsi, ədəbi-ictimai fəaliyyəti sahəsini araşdıran tədqiqatçılar, ali məktəblərin humanitar ixtisaslı fakültələrində və ali dini məktəblərdə tələbə və magistrələr, müəllimlər istifadə edə bilərlər. Tədqiqat işindən, həmçinin ali məktəblərin bəzi fakültələrində xüsusi ixtisas kurslarında istifadə etmək olar.

Aprovasiyası və tətbiqi. Tədqiqat işinin mövzusu Azərbaycan Universitetinin Elmi Şurası tərəfindən təsdiq edilmiş və dissertasiya işinin əsas nəticələri Azərbaycan Universitetinin “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı” kafedrasında müzakirə olunmuşdur.

Tədqiqatın əsas müddəaları dissertantın nəşr edilmiş elmi məqalələrində, həmçinin respublika və beynəlxalq səviyyəli elmi konfranslarda etdiyi məruzələrin materiallarında əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Azərbaycan Universitetinin Azərbaycan dili və ədəbiyyatı kafedrası.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi – “Giriş” (11534 şərti işarə), üç fəsil (I fəsil 3 paragraf, 82294 şərti işarə, II fəsil 3 paragraf, 76590 şərti işarə, III fəsil 3 paragraf, 84044 şərti işarə), “Nəticə” (12069 şərti işarə) və “İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı” olmaqla, ümumilikdə 266531 şərti işarədən ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **“Giriş”** hissəsində mövzunun aktuallığı, onun tədqiq səviyyəsi, işin obyektı və elmi qaynaqları, həmçinin araşdırmanın əsas məqsədi və qarşıya qoyulmuş vəzifələr, tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasları, işin elmi yeniliyi, praktik əhəmiyyəti, həmçinin strukturu barədə yığcam məlumat verilir.

Dissertasiyanın **“Mirzə Ələkbər Sabirin islamla münasibəti: tədqiqlər və mənbələr”** adlanan birinci fəslə üç paragrafdan ibarətdir. **“İslam dini və Azərbaycan”** adlanan birinci paragrafda islam dininin yaranış və mahiyyətinə, türk xalqlarının, xüsusən Azərbaycan türklərinin həyatına daxil olduqdan günümüze qədərki inkişaf prosesinə və mühüm tarixi hadisələrə qısa nəzər salınır.

“Mirzə Ələkbər Sabir və islam dini mövzusu tədqiqlərdə” adlanan ikinci paragrafda Azərbaycan sovet ədəbiyyatşünaslığında, həmçinin müstəqillik dövründə sabirşünaslıqda bu mövzuya yer verilmiş elmi-tədqiqat əsərləri, monoqrafiya və məqalələr geniş və sistemli şəkildə araşdırılmışdır.

SSRİ-də ateizmin bir ideologiya kimi mənimsənilməsi ilə əlaqədar olaraq dini ruhda yazılmış əsərlərə və müəlliflərinə kəskin, barışmaz münasibətin təzahürü kimi, Azərbaycan sovet ədəbiyyatşünaslığında da tərqiət ədəbiyyatına əksər hallarda ateizm, materializm donu geydirilməyə çalışılmış, heç bir obyektiv, əsaslı tədqiqata cəlb edilməmiş dini ədəbiyyat, mərsiyə ədəbiyyatı isə “mürtəce ədəbiyyat” damğası vurularaq daim tənqid hədəfinə çevrilmişdi.

Belə bir ictimai-siyasi və elmi ərəfədə “araşdırılmağa” başlanılan “Sabir və islam dini” mövzusu da tədqiqatçılar, sabirşünaslar tərəfindən “öz nəsibini” almışdır. İlk vaxtlarda *“bir çoxları Sabiri dindən tam mənası ilə əl çəkməməkdə, yarımçıqlıqda töhmətləndirirlər; hətta buna əsaslanaraq, onu inkara belə qalxırırlar”*⁴. Ancaq Sabir elə böyük bir dühadır ki, onu tamamilə inkar etmək, xalqın gözündən salmaq mümkün deyildi. Bunun fərqlində olan həmin dövrün ciddi tədqiqatçıları da, bu

⁴ Nazim, Ə. Sabir Tahirzadə // M.Ə.Sabir [Məqalələr məcmuəsi] / tərt. ed. A.Zamanov, R.İbrahimova, Ə.İbadoğlu. – Bakı: Azərb. SSR EA-nın Nəşriyyatı, – 1962. – s. 7-11.

səbəbdən Sabir yaradıcılığındakı sovet ideologiyası ilə ziddiyyət təşkil edən cəhətləri olduğu kimi qəbul etməyi deyil, həmin cəhətləri inkar etməyi, onlara başqa don geydirməyi daha məqsədəuyğun sayıb, ciddi səylə fəaliyyətə başlayırlar.

Belə tədqiqatlar nəticəsində Sabir, *“dini qamçılayan”*⁵, *“dinlə mübarizə aparan”*⁶, *“namazı rədd edən”*⁷, *“dinə inanmayan, onu bir ateist kimi materialist cəbhədən tənqid və ifşa edən”*⁸, *“ateizmə yaxınlaşan, dini zehniyyəti qamçılayan”*⁹, *“dinə baxışlarında dinsizlik, allahsızlıq, ateizm səviyyəsinə yüksələ bilmiş”*¹⁰, *“namaz qılmaq, oruc tutmaq kimi dini mərasimləri kəskin tənqid edən, xalqı bu mürtəcə dini adətlərdən əl çəkməyə çağıran”*¹¹ bir şair kimi qələmə verilməyə çalışılmışdır.

Lakin burada sovet ideologiyasının, elmi-siyasi mühitin və amansız təzyiqlərin də tədqiqatçılar üzərindəki böyük təsiri inkar olunmazdır. Çünki tədqiqatçılar bir sıra hallarda real faktların diqtəsi altında yuxarıda sadaladığımız qənaətlərini təkzib edən ziddiyyətli fikirlər də səsləndirmişlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, Sabirin şəxsiyyəti, dünyagörüşü və yaradıcılığında İslam dininin rolu məsələsinə obyektiv mülahizələr irəli sürmüş nüfuzlu tədqiqatçılar da olmuşdur və dissertasiyada həmin mülahizələrə də xüsusi yer verilmişdir.

⁵ Nazim, Ə. Sabir Tahirzadə // M.Ə.Sabir [Məqalələr məcmuəsi] / tərt. ed. A.Zamanov, R.İbrahimova, Ə.İbadoğlu. – Bakı: Azərb. SSR EA-nın Nəşriyyatı, – 1962. – s. 7-11.

⁶ Ələkbərli, M. “Ağlar güləyən” və din // M.Ə.Sabir [Məqalələr məcmuəsi] / tərt. ed. A.Zamanov, R.İbrahimova, Ə.İbadoğlu. – Bakı: Azərb. SSR EA-nın Nəşriyyatı, – 1962. – s. 37-41.

⁷ Xəndan, C. Sabir: həyat və yaradıcılığı / C.Xəndan. – Bakı: SSRİ Elmlər Akademiyası Azərbaycan Filialı Nizami ad. Ədəbiyyat və Dil İnstitutu. EA Azf. Nəşriyyatı, – 1940. – s. 117.

⁸ Xəndan, C. Sabir mövhumat və cəhalət əleyhinə // İnqilab və mədəniyyət, – 1954, 9 oktyabr. – s. 2.

⁹ Mirəhmədov, Ə. Sabir / Ə.Mirəhmədov. – Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, – 1958. – s. 255.

¹⁰ Ağamirov, M. Sabirin dünyagörüşü / M.Ağamirov. – Bakı: Azərb. SSR EA nəş-riyyatı, – 1962. – s. 123.

¹¹ Hüseynov, M. Sabir yaradıcılığında islam dini əxlaqının tənqidi // Kirov adına ADU-nun Elmi əsərləri, Tarix və fəlsəfə seriyası, – 1971. №6, – s. 36-43.

Mövzunun tədqiq tarixi əhatəli araşdırılaraq əldə edilmiş nəticələr tədqiqatçının “Mirzə Ələkbər Sabir və İslam dini mövzusu elmi tədqiqatlarda”¹² adlı elmi məqaləsində öz əksini tapmışdır.

Tədqiqatın birinci fəslinin “**Mirzə Ələkbər Sabirin həyatında islamə etiqad: mənbələr nə deyir?**” adlanan üçüncü paragrafında Sabirin həyat yolunda islam dininin yeri və rolu şairin özü haqqında verdiyi məlumatlar, yaxınları və müasirlərinin ona həsr olunmuş xatirat və məqalələri, tədqiqat materialları əsasında ətraflı araşdırılmış, aşağıdakı əsaslı qənaətlər əldə olunmuşdur:

– Dindar bir ailə və mühitdə dünyaya gəlmiş Sabir kiçik yaşlarından dini tərbiyə və təhsil almış, namaz qılmış, oruc tutmuş, islam dininin bu vacib şərtlərini ömrünün sonunadək icra etmişdir;

– Dahi satirik islamda haram buyurulmuşlara da qətiyyətlə yanaşmış, əsla şərab və spirtli içkilər içməmişdir;

– Şiə məzhəbinə mənsub müsəlmanlar tərəfindən böyük ehtiram duyulan Kərbəla və Məşhəd ziyarətgahlarını ziyarət etmiş şair iki ilə yaxın bir müddətdə Məşhəddə [Xorasan] yaşamışdır. Bu mənada “Müdür əfəndim!” başlıqlı məktubunun sonunda o, öz imzasını da, “*Məşədi Ələkbər Sabir Tahirzadə Şirvani*”¹³ şəklində qeyd etmişdir;

– Sabir böyük şövq və məhəbbətlə məşğul olduğu pedaqoji fəaliyyəti dövründə dərş dediyi məktəblərdə digər fənlərlə yanaşı şəriət dərsləri də tədris etmiş və tədris səviyyəsi müasiri olan maarifpərvər ziyalılar tərəfindən təqdirlə qarşılanmışdır.

Bu paraqrafda araşdırılaraq əldə edilən nəticələr tədqiqatçının “Mənbələr Sabirin İslam dininə münasibəti haqqında”¹⁴ adlı elmi məqaləsində əks olunmuşdur.

Dissertasiyanın ikinci fəslə “**Sabir yaradıcılığında islam fəlsəfəsinin təzahürü**” adlanır və üç paraqraftan ibarətdir. “**Sabir yaradıcılığında islam dünyagörüşünün və islami dəyərlərin bədii əksi**” adlanan birinci paraqrafda göstərilir ki, islami dəyərlər dedikdə

¹² Süleymanoğlu, F. “Mirzə Ələkbər Sabir və İslam dini” mövzusu elmi tədqiqatlarda // – Bakı: İpək yolu, Azərbaycan Universitetinin Elmi jurnalı, – 2013. №1, – s. 97-102.

¹³ Sabir, Ə.T.Ş. “Müdür Əfəndim!” // – Bakı: Revolyusiya və kultura, – 1937. №1, – s. 24.

¹⁴ Süleymanoğlu, F. Mənbələr Sabirin İslam dininə münasibəti haqqında // – Bakı: İpək yolu, Azərbaycan Universitetinin Elmi jurnalı, – 2015. №1, – s. 91-95.

öncəliklə aləmlərin yaradıcısı olan Allaha, Onun sonuncu nəbisi Məhəmməd peyğəmbərə və ilahi hikmət, nəsihət xəzinəsi olan Qurana, namaz qılmaq, oruc tutmaq, qurban kəsmək kimi vacib islam ayinlərinə inam və ehtiram, Allahın Quran vasitəsilə insanları dəvət etdiyi əxlaq gözəlliyi, düzlük, yardımlaşmaq, valideynlərə, qohumlara, qonşulara, müsəlmanlara, həmçinin bütün insanlara hörmətlə, mərhəmətlə yanaşmaq və s. kimi yüksək insani keyfiyyətlər nəzərdə tutulmaqdadır.

Sabir yaradıcılığında böyük Yaradana sonsuz məhəbbət, hörmət və ehtiram aydın şəkildə görünməkdədir. Sovet dövründə sabirşünasların üzərindən sükutla keçdiyi Sabirin məlum “A şirvanlılar” rədifli şeirinin “*Əşhədü billahi əliyyül əzim*”¹⁵ [Allahın böyüklüyünə, əzəmətinə şəhadət edirəm] ifadəsi ilə başlanması “sahibi-iman” olan dindar bir şairin Allahın əzəmətinə təsdiq və tərənnümünün bariz nümunəsi kimi də xarakterikdir.

Müəllimlik etdiyi dövrdə şagirdlərinə daim milli, mənəvi-əxlaqi dəyərlərlə bərabər, islami dəyərləri də aşılamağa çalışan Sabir, “Ona inananların dostu”, “cümlənin dərdinin dəvası”, güclünün, gücsüzün Xudası olan tək Allaha əl açmağı, ehtiyacı yalnız Ondan diləməyi nəsihət edərək “İskəndər və fəqir” şeirinin sonunda uşaqlara müraciətlə yazırdı:

*Ey oğul, hacəti Xudayə dilə,
Dərdini zati-kibriyyəyə dilə.
Cümlənin dərdinin dəvası Odur,
Acizin, qadirin Xudası Odur*¹⁶.

Yüksək mənəvi-əxlaqi keyfiyyətləri, dərin zəkası, sadəliyi ilə tək-cə müsəlmanların deyil, həmçinin obyektiv, həqiqətpərəst digər din nümayəndələrinin də ehtiram bəslədiyi böyük islam peyğəmbəri Məhəmməd peyğəmbər Sabir yaradıcılığında da hörmətlə anılmış, “Allahın sevimli dostu”, “peyğəmbəri-zışan” [şanlı, möhtərəm peyğəmbər], “Hadiyyi-sübül” [doğru yolu göstərən] kimi ifadələrlə məhəbbətlə yad edilmişdir. Füzulidən təzmin olunmuş, Məhəmməd peyğəmbərin mövludu şərəfinə qələmə aldığı “Eydi-mövludi-Nəbi” şeirində şair islam peyğəmbərinin mövludu bayramını təsirli ifadələrlə

¹⁵ Sabir, M.Ə. Hophopnamə: [2 cildə] / M.Ə.Sabir, tərt. ed., M.Məmmədov. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 2. – 2004. – s. 35.

¹⁶ Yenə orada, – səh. 126.

təsvir etmişdir.

Tədqiqat prosesində Qurani-Kərimdən 82 ayə və Məhəmməd peyğəmbərin səhih qəbul edilmiş 7 hədisindən istifadə edilərək mövzuya uyğun müqayisəli və geniş təhlil aparılmışdır. Qurani-Kərimdə insanlar İslam dininin ən vacib ritualı olan namaza, ibadətə önəmlə dəvət olunmaqdadır ki, Sabir də yaradıcılığında:

*Gərçi səvab əmr-ibadətdədir,
Əfzəli-feyz əhməzi-taətdədir*¹⁷

– deyə, həmin ayələr işığında insanları ibadətə səsləyir, digər tərəfdən: “*Yoxdur namaza sidq ilə iman edən, cocuq!*”¹⁸ – deyərək, namaz kimi müsəlmanlara vacib buyurulmuş bu ibadətin bir sıra hallarda sidq ürəkdən, imanla qılınmamasına, quru, saxta və görüntü xatirinə icra olunmasına təəssüfünü ifadə edirdi.

İslam fəlsəfəsində olduğu kimi Sabirin dünyagörüşündə də “səbir” [səbr] anlayışı böyük anlam daşımaqdadır. “Səbir edən”, “səbirli” anlamına gələn “Sabir” təxəllüsünü də məhz bu mənada götürmüş şair bir şeirində “səbir şüarımdı” deməklə, bu təlimə necə böyük dəyər verdiyini ifadə etmiş olurdu:

*Sabirəm, səbr şiarımdı, qənaət tacım,
Nəfsimə padşəhəm, sahibi-fərmanəm mən*¹⁹.

İslam dinində insanları düzlüyə, ədalətə çağırış da ən ümdə məsələlərdən biridir. Qurani-Kərimin əl-İsra [17/35] surəsində müsəlmanlara belə bir çağırış edilir: “*Ölçəndə ölçüdə düz olun, [çəkəndə] düzgün tərəzi ilə çəkin*”²⁰.

Sabir yaradıcılığında da bu məsələyə diqqət çəkilməkdə, insanlar düzlüyə, “mizanını düz çəkməyə” dəvət olunmaqdadır, lakin öz satıra üslubu ilə:

¹⁷ Sabir, M.Ə. Hophopnamə: [2 cildə] / M.Ə.Sabir, tərt. ed., M.Məmmədov. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 1. – 2004. – s. 170.

¹⁸ Yenə orada, – s. 166.

¹⁹ Sabir, M.Ə. Hophopnamə: [2 cildə] / M.Ə.Sabir, tərt. ed., M.Məmmədov. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 2. – 2004. – s. 89.

²⁰ Qurani-Kərimin Azərbaycan dilinə mənaca tərcüməsi / Ərəb dilindən tərcümə edənlər: Z.Bünyadov, V.Məmmədəliyev. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2012. – s. 205.

*Hər nə çəksən, çək, bəradər, çəkmə düz mizanını,
Çəkmə sən millət qəmin, çəkmə, çək öz qəlyanını*²¹.

Türklərin milli-mənəvi dəyərlərində olduğu kimi, islam dini dəyərlərində də valideynlərə hörmət, itaət ən vacib və ülvî məsələlərdən biri hesab olunmaqdadır. İslami dəyərlərin bir parçası kimi valideynlərə ehtiram göstərməyə çağırış Quranda dəfələrlə öz əksini tapmışdır. Məsələn, əl-İsra [17/23] surəsində deyilir: “*Rəbbin yalnız ona ibadət etməyi və valideynlərə yaxşılıq etməyi [onlara yaxşı baxıb gözəl davranmağı] buyurmuşdur. Əgər onların biri və ya hər ikisi sənin yanında [yaşayıb] qocalığın ən düşkün çağına yetərsə, onlara: “Uf!” – belə demə, üstlərinə qışqırıb acı söz söyləmə. Onlarla xoş danış!*”²²

Bu ayənin işığında Sabir Məhəmməd Peyğəmbərin məşhur “*Cənnət anaların ayaqları altındadır*”²³ hədisini də sitat gətirməklə “Məktəb uşaqlarına töhfə” adlı şeirində uşaqları daim valideynlərinin hörmətini saxlamağa, onların itaətində durmağa çağırırdı:

*“Payı altındadır behişt ananın” –
Bu hədisi-şərəfdir, inanın!
Bizə lazımsa Həqqə qul olalım,
Valideynə müti oğul olalım*²⁴.

Şair “Həqqə qul olmağın” – iman, ibadət və əməllərində örnək müsəlmanlığın yolunun valideynlərə itaət, hörmət etməkdən, qayğılarını çəkməkdən keçdiyinə bu şeirində diqqət yönəltməkdədir.

İlahi hikmət və nəsihətlər toplusu olan Qurani-Kərimdə və Məhəmməd peyğəmbərin qiymətli hədislərində insafa, ədalətə, düzlüyə, yardımlaşmağa və s. kimi bir-birindən önəmli islami dəyərlərə çağırışın açıq-aydın təzahürü və səmimi təbliği “Hophopnamə”nin səhifələrində

²¹ Sabir, M.Ə. Hophopnamə: [2 cildə] / M.Ə.Sabir, tərt. ed., M.Məmmədov. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 1. – 2004. – s. 79.

²² Qurani-Kərimin Azərbaycan dilinə mənaca tərcüməsi / Ərəb dilindən tərcümə edənlər: Z.Bünyadov, V.Məmmədəliyev. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2012. – s. 204.

²³ Həzrət Məhəmmədin hikmət xəzinəsindən örnəklər. / tərt. ed. M. Qəmbərli. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2012. – s. 238.

²⁴ Sabir, M.Ə. Hophopnamə: [2 cildə] / M.Ə.Sabir, tərt. ed., M.Məmmədov. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 2. – 2004. – s. 117.

dəfələrlə öz əksini tapmışdır.

Tədqiqatın bu hissəsinin araşdırılmasına dair əldə edilmiş nəticələrin bir qismi tədqiqatçının “Mirzə Ələkbər Sabir yaradıcılığında Məhəmməd peyğəmbərə ehtiram”²⁵ adlı elmi məqaləsində öz əksini tapmışdır.

İkinci fəslin ikinci paraqrafı **“İslamda haramlar Sabir yaradıcılığında”** adlanır. İslam dini gözəl əxlaqa, düzlüyə, xeyirxahlığa, yardımlaşmağa, bir sözlə, islami dəyərlərə dəvət etdiyi insanları, həmçinin özləri və cəmiyyət baxımından zərərli əməl və davranışlardan da çəkinməyə çağırmaqdadır. İslamda haram, günah qəbul edilənlərə əsasən, rüşvət vermək, yetim malı yemək, qumar oynamaq, içki içmək, donuz əti yemək, sələmçilik və s. kimi əməlləri misal gətirmək olar.

İslamda haram, günah buyurulmuş hökmlərin mahiyyətini, qayəsini gözəl bilən Sabir bu cür əməllərlə məşğul olan – “rüşvət haramdır” deyib alan, “yetim malı oddur” deyib “udan”, din pərdəsi altında dinə xəyanət edən cəhalət vurğunu riyakarları, fırıldaqçı mollaları, axundları hər daim ifşa edir, satirik silləsini qəzəblə üzlərinə çırpırdı:

*Rüşvət haramdır, dedin, aldın, utanmadın!
Mali-yetimə – od – deyə uddun da yanmadın!*²⁶

İslamda haram qəbul edilən şərab və spirtli içkilərə qarşı kəskin mübarizə də Sabir yaradıcılığında öz əksini geniş şəkildə tapmışdır. Sabir mədrəsə-məscidlərin, “qiraətxanələrin” “pərişan” qalmasına, bunların yerinə isə müsəlmanların çayçılalara, “çaxırçılara” axışmalarına öz “laqeyd” münasibətini “Şirvan” satirasında belə ifadə edirdi:

*Əvvələn, ümdəyi-mətləb bu ki, şəhr əhli təمام
Tənbelü kahilü bihimməti nadan, mənə nə?!
Məhfili məclisimiz, mədrəsəvi məscidimiz,
Həm qiraətxanəmiz bağlı, pərişan, mənə nə?!*

²⁵ Qasımbəyli, F. Mirzə Ələkbər Sabir yaradıcılığında Məhəmməd peyğəmbərə ehtiram // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2021. №2, – s. 352-359.

²⁶ Sabir, M.Ə. Hophopnamə: [2 cildə] / M.Ə.Sabir, tərt. ed., M.Məmmədov. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 1. – 2004. – s. 268.

*Əvəzində buların çayçı, çaxırçı dükanı
Gecə-gündüz doludur cümlə müsəlman, mənə nə?!²⁷*

Şair bu dini hökmün böyük mənəvi-əxlaqi, tərbiyəvi əhəmiyyətini, səvabını, xeyrini anlamayan, əksinə:

*Meyxanədə votqa vurarız, kam alırıq biz,
Qafqazlılarız, məst olarıq, nam alırıq biz!²⁸*

– deyə qürrələnən, içkinin təsiri ilə məst olub səfil vəziyyətlərə düşən, öz “xaneyi-viranını” unudanlara üzünü tutaraq “Bakı pəhləvanlarına” satirasında yazırdı:

*Düşdiin lotuluq məşqinə, islamə uyuşma,
Öldür nerədə olsa müsəlmanını görcək.
Məst ol gecə-gündüz, nə bilim, yat nerelərdə,
Yum gözlərini xaneyi-viranını görcək²⁹.*

Yaradıcılığında xalqın maariflənməsi, tərəqqisi, milli-mənəvi, dini dəyərlərinin qorunması, bu dəyərlərin ehtiramla tərənnümü və gələcək nəsillərə təbliğ edilməsi uğrunda əzmlə mübarizə aparan böyük satirik Mirzə Ələkbər Sabir, həmçinin insanları onların mənəvi-əxlaqi məziyyətlərinə xələl gətirən, hörmətdən salan, islamda haram sayılan, günah qəbul edilən əməl və davranışlardan da çəkəndirməyə çalışmışdır.

Tədqiqatın bu hissəsində araşdırılan mövzunun əldə edilmiş nəticələri tədqiqatçının “Запреты ислама в творчестве Мирзы Алекпер Сабир”³⁰ adlı elmi məqaləsində öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın ikinci fəslinin **“Sabir lirikasında təsəvvüf fəlsəfəsinin təzahürü”** adlanan üçüncü paragrafında Sabirin sufizmə, təsəvvüf fəlsəfəsinə münasibəti məsələsi ilk dəfə olaraq geniş şəkildə araşdırılmışdır. Əsaslı materiallar əsasında təsbit olunmuşdur ki, sufizmə

²⁷ Sabir, M.Ə. Hophopnamə: [2 cildə] / M.Ə.Sabir, tərt. ed., M.Məmmədov. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 1. – 2004. – s. 162.

²⁸ Yenə orada, – s. 90.

²⁹ Yenə orada, – s. 69.

³⁰ Касумбейли, Ф.С. Запреты ислама в творчестве Мирзы Алекпер Сабир // – Одеса, Україна: Збірник наукових праць. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету, Серія: “Філологія”, – 2017. №31 [1]. – с. 139-141.

dərin hörmət bəsləmiş böyük satirik şair, ədəbiyyatımızdakı bu böyük və zəngin ənənəni davam etdirərək təsəvvüf fəlsəfəsini, rəmz və terminlərini özündə əks etdirən bir-birindən dəyərli lirik-fəlsəfi əsərlər də qələmə almışdır. Bu şeirlər təsəvvüf və islam fəlsəfəsi əsasında, Qurani-Kərimdən ayələrlə əlaqəli şəkildə ətraflı təhlil edilmişdir. Sabirin aşağıdakı şeiri bu baxımdan səciyyəvidir:

*Əlhəzər, qoyma baxa əksimə zahid ki, onun
Nuri-həq didəyi-xudbininə zülmət görünü,ri,
Qoy bu ayinəyə ol paknəzər baxsın ki,
Bütün əşyadə ona nuri-həqiqət görünü*³¹.

Məlum olduğu üzrə, mütəsəvvüflər – sufilər Qurani-Kərimi təsəvvüfi baxımdan şərh edir, öz təlimlərini bu şərhlərə görə əsaslandırmağa çalışırdılar. Qurani-Kərimin: “Allah göylərin və yerin nurudur...”³² və “...Hansı tərəfə yönəlsəniz [üz tutsanız] Allah oradadır”³³ ayələri bu baxımdan təsəvvüf üçün ciddi bir istinad nöqtəsi olmuşdur. Belə ayələrə əsaslanan təsəvvüfə görə Sabirin dediyi kimi, “paknəzər” olan sufi “bütün əşyadə” “nuri-həqiqəti” – Allahın nurunu, təcəllasını görə bilər.

Təsəvvüfdə aldadıcı, günahlara sövq edici olmasına inanılan maddi dünya Haqqa qovuşmaq yolunda olan sufi üçün əhəmiyyət daşıımamaqdadır. Sabir “Eyləram” rədifli qəzəlində bu barədəki fikirlərini aşağıdakı kimi ifadə edir:

*Vəslə ümmid olsa, hicrində bu çari ünsürü,
Əşki-çəşmim seylinin mövcündə xaşak eyləram*³⁴.

Şairin bu beyti təsəvvüf fəlsəfəsinin təzahürü olub “Allaha qovuşmağa ümidim olsa bu “çari ünsürü” [dörd ünsür – od, su, torpaq və hava] – maddi aləmi, dünyanı, bədəni göz yaşlarımin selinin ləpələrində

³¹ Sabir, M.Ə. Hophopnamə: [2 cildə] / M.Ə.Sabir, tərt. ed., M.Məmmədov. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 1. – 2004. – s. 294.

³² Qurani-Kərimin Azərbaycan dilinə mənaca tərcüməsi / Ərəb dilindən tərcümə edənlər: Z.Bünyadov, V.Məmmədəliyev. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2012. – s. 265.

³³ Yenə orada, – s. 16.

³⁴ Sabir, M.Ə. Hophopnamə: [2 cildə] / M.Ə.Sabir, tərt. ed., M.Məmmədov. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 2. – 2004. – 384 s., – s. 99.

çör-çöp kimi kənara atmağa, tərک etməyə hazıram” anlamı daşımaqdadır. Digər bir beytdə Sabir yenə özünəməxsus maraqlı rəmz və ifadələrdən istifadə etməkdədir:

*Ta ki, gördüm sağəri-səhbadə əksi-surətin,
Ömrlərdir kim, cəhanda xidməti-tak eyləram*³⁵.

Beytin zahiri mənası belədir: “Badə ilə dolu qədəhdə surətinin əksini görəndən, ömrlərdir ki, cahanda tənəyə [üzüm tənəyinə] xidmət eyləram”. Lakin buradakı məna, məlum olduğu üzrə, tamamilə rəmzidir. Təsəvvüf-təriqət ədəbiyyatında olduğu kimi, Sabirin bu beytində də şərab, mey haqqa qovuşmaq yolunda olan şəxsin – sufinin bütün mənəvi nurlardan xəbərdar olması, kamilləşməsi üçün bir vasitə, elm, buradakı “tak” – “üzüm tənəyi” ifadəsində isə meyi əmələ gətirən amil, səbəb, irfani elmə, nura qovuşmaq yolu nəzərdə tutulmaqdadır.

Həmin beytdəki “ömrlərdir” ifadəsi də təsadüfi istifadə olunmayıb, təsəvvüfdə ruhun dəfələri müxtəlif insan bədənlərində dünyaya yenidən gəlməsi inancına Sabirin incə bir işarəsidir. Şairin sevimli ustadı, Füzuli məktəbinin ən layiqli davamçısı Seyid Əzim Şirvaninin “Gəldim” rədifli qəzəlinin məqtə beytində həmin inanc aşağıdakı kimi ifadə olunmaqdadır:

*Seyyid, neçə yol gəlmiş idim mülki-cəhanə,
Səd şükr tapıb surəti-insan, genə gəldim*³⁶.

Mövzunun araşdırılmasından əldə edilmiş qənaətlər tədqiqatçının “Mirzə Ələkbər Sabir yaradıcılığında təsəvvüf fəlsəfəsinin təzahürü”³⁷ adlı elmi məqaləsində əks olunmuşdur.

“Sabir yaradıcılığında islam uğrunda mübarizə” adlı üçüncü fəsil üç paragrafa bölünmüşdür. İlk paragraf **“Sabir yaradıcılığında islamın bütövlüyü və tərəqqisi məsələsi”** adlanır.

Sabirin bədii irsində xüsusi yer tutan, böyük önəm verilən

³⁵ Sabir, M.Ə. Hophopnamə: [2 cildə] / M.Ə.Sabir, tərt. ed., M.Məmmədov. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 2. – 2004. – s. 99.

³⁶ Şirvani, S.Ə. Qəzəllər / S.Ə.Şirvani. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, – 1960. – s. 366.

³⁷ Qasımbəyli, F. Mirzə Ələkbər Sabir yaradıcılığında təsəvvüf fəlsəfəsinin təzahürü // – Bakı: Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı. AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun əsərləri, – 2020. №1, – s. 76-84.

məsələlərdən biri də islam dininə sitayiş edən müsəlmanların birliyi, bütövlüyü məsələsidir. Türk xalqları, o cümlədən Azərbaycan xalqı arasında sünni-şiə məzhəblərinə parçalanma, bunlar arasındakı ziddiyyət və münaqişələrdən yaradıcılığında hər daim ürək ağrısı ilə bəhs edən şair müasiri olan əqidə dostları ilə bircə bu ixtilafların aradan qalxması, həmrəy bir müsəlman cəmiyyəti uğrunda əzmlə mübarizə aparmışdır.

Məşhur “Fəxriyyə” adlı şeirində dünyada ən böyük fəth millətlərdən biri olan türklərin tarix boyunca özlərinə qarşı etdikləri bir sıra böyük yanlışlıqları təəssüf və hiddətlə əks etdirərkən, Sabir türk xalqları arasında yaranmış sünni-şiə məzhəblərinə parçalanmadan da ürək yangısı ilə bəhs etmişdir:

*Bir vəqt Şah İsmayilü Sultani Səlimə
Məftun olaraq eylədik islamı dinimə,
Qoyduq iki tazə adı bir dini-qədimə,
Saldı bu təşəyyö, bu təsənnün bizi bima...
Qaldıqca bu halətlə səzayi-əsəfiz biz!
Öz dinimizin başına əngəlkələfiz biz!*³⁸

Məlum olduğu üzrə, 1514-cü ildə iki böyük türk hökmdarı – Şah İsmayıl I Soltan Səlim arasında baş vermiş “Çaldıran döyüşü” bir mənada da, “sünni-şiə vuruşması” adlandırılırdı. Yuxarıda sitat gətirdiyimiz şeirində həmin məsələyə işarə edərək, belə əməlləri “dinimizin başına əngəlkələflik” adlandıran Sabir başqa bir əsərində bu ixtilaflardan duyduğu əzabı belə hayqırırdı:

*Axır bu nə təfriqü təxəllüfdür, ey ümmət?!
Əldən gediyor, dinləməyirsizmi bu millət?!
Ta key bu təxəllüf, bu təfərrüq, bu ədavət
Bir din, bir islamü bir iman arasında?!³⁹*

Bu misraların əsl dindar bir şairin saf ürəyindən gələn təəssüf, əzab,

³⁸ Sabir, M.Ə. Hophopnamə: [2 cildə] / M.Ə.Sabir, tərt. ed., M.Məmmədov. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 1. – 2004. – s. 123.

³⁹ Sabir, M.Ə. Hophopnamə: [2 cildə] / M.Ə.Sabir, tərt. ed., M.Məmmədov. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 2. – 2004. – s. 57.

sorğu dolu nidalar olması göz qabağındadır. Müsəlmanlar arasındakı bu parçalanma, ziddiyyət və ədavətin aradan qaldırılmasının labüdlüyü və əhəmiyyətini gözəl bilən Sabir hissələrinin, duyğularının ifadəsi olan şeirlərilə xalqını Quran, Peyğəmbər hökmü ilə getməyə, birliyə çağırırdı:

*Dinməz əcəba məniyi-Qurani bilənlər,
İslamı belə təfriqədə xar görənlər,
Aya, oxumazlar nə üçün dini bölənlər,
[Kanu şeyxən] rəmzini Quran arasında!*⁴⁰

Bu şeirdəki “Kanu şeyxən” ifadəsi Quranın “əl-Ənam” surəsinin 159-cu ayəsindəndir ki, həmin ayədə deyilir: “[*Ya Rəsulum!*] Şübhəsiz ki, sənin firqə-firqə olub dinini parçalayanlarla heç bir əlaqən yoxdur. Onların işi Allaha qalmışdır. [Allah] sonra [qiyamətdə] onlara nə etdiklərini bildirəcəkdir!”⁴¹

Sabir dövrünün bir sıra açıq, mütərəqqi fikirli şəxsiyyətlərinin, millət, din qeyrəti çəkən ziyalıların Azərbaycan müsəlmanlarının sünni-şia firqələrinə bölünməsinin və bunlar arasındakı ixtilafların aradan qaldırılması, “bir-birini qardaş biləcək” bütöv bir islam ümməti uğrunda mübarizələrini alqışlamış, bir-birindən dəyərli şeirləri ilə bu mübarizəyə böyük dəstək vermişdir.

Şairin islamın bütövlüyü uğrunda mübarizəsinin araşdırılmasından əldə olunan elmi qənaətlər tədqiqatçının “Мирза Алекпер Сабир за целостность Ислама”⁴² adlı elmi məqaləsində öz əksini tapmışdır.

Sabir xalqının tərəqqisi uğrunda əzmlə mübarizə aparan dövrünün ən fəal mütəfəkkirlərindən biri olmuşdur. Halına ürəkdən yandığı əziz xalqının cəhalət məngənəsində boğulmasına, “aləmi-islamın” ətalət, tənəzzül, kəsalət və geriliyinə dözə bilməyən şair:

⁴⁰ Sabir, M.Ə. Hophopnamə: [2 cildə] / M.Ə.Sabir, tərt. ed., M.Məmmədov. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 2. – 2004. – s. 57.

⁴¹ Qurani-Kərimin Azərbaycan dilinə mənaça tərcüməsi / Ərəb dilindən tərcümə edənlər: Z.Bünyadov, V.Məmmədəliyev. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2012. – s. 103.

⁴² Сулейманоглы, Ф. Мирза Алекпер Сабир за целостность Ислама // Сборник материалов Международной научно-практической конференции «Литература и художественная культура Тюркских народов в контексте восток-запад», – Казань: – 14-17 октября, – 2015. – с. 511-517.

Aləmi-islamda bunca ətəlat ta bəkey?
*Bu tədənni, bu tənəzzül, bu kəsəlat ta bəkey?*⁴³

– deyərək haray çəkirdi. Böyük şair bütün geriliklərin, təfriqələrin, sosial fəlakətlərin əsas səbəblərindən biri kimi məhz cəhaləti görür *“Lənət sənə, ey cəhl, nə bidad ediyorsan!”*⁴⁴ – deyə ona lənət yağdırırdı. Sabir cəhalətə qarşı ən böyük, ən güclü silahın isə düzgün tərbiyə və təhsil olduğunu önəmlə ifadə edirdi. Şair fikir, əqidə dostları olan maarifçi ziyalılar kimi, dünyada əldə olunan yeni-yeni elmi nailiyyətlərdən, kəşflərdən təcrid olunmuş, əsasən, natamam dini tədris verən, bir satirasında:

İslam uşağı yatsın ayağında fəlaqqə,
*Vursun buların başına həm mirzə tərəqqə*⁴⁵

– deyə təsvir etdiyi “fəlaqqə” rejimli “köhnə” üsul təhsilin əleyhdarı, dünyəvi elmlərin öyrədilməsinin ön planı çəkildiyi yeni üsul təhsilin tərəfdarı idi.

Millətin, islamın tərəqqisini əqidədaşları kimi, ilk növbədə xalqın cəhalət buxovlarından qurtulmasında, yeni üsul təhsilə və elmə yiyələnməkdə görən Sabir islam dinində elmə, təhsilə böyük önəm verilməsini Məhəmməd peyğəmbərin məşhur *“Elm Çində olsa belə, axtarışında olun. Elm axtarışında olmaq hər bir müsəlmana fərzdir. Allah elm istəyində olanı sevir”*⁴⁶ hədisini sitat gətirməklə elmə çağırış edirdi:

Elm ilə olur hüsuli-izzət,
Elm ilə olur nüfuzi millət.
Elmə çağırır bütün əvami,
*“Əl-elmü fərizətün” kəlamı*⁴⁷.

⁴³ Sabir, M.Ə. Hophopnamə: [2 cildə] / M.Ə.Sabir, tərt. ed., M.Məmmədov. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 2. – 2004. – s. 51.

⁴⁴ Yənə orada, – s. 7.

⁴⁵ Sabir, M.Ə. Hophopnamə: [2 cildə] / M.Ə.Sabir, tərt. ed., M.Məmmədov. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 1. – 2004. – s. 51.

⁴⁶ Həzrət Məhəmmədin hikmət xəzinəsindən örnəklər / tərt. ed. M. Qəmbərli. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2012. – s. 60.

⁴⁷ Sabir, M.Ə. Hophopnamə: [2 cildə] / M.Ə.Sabir, tərt. ed., M.Məmmədov. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 2. – 2004. – s. 85.

Lakin bu təhsilin təməlinə öncə ana dili və dini biliklərin tədrisinin durmasını ən vacib şərt sayan Sabir, xüsusən, “əcnəbi” ölkələrdə “xarici məktəblərə verilib, ilminskilər təlif edən risalələrə mötəqid olmuş” millətin gələcəyi olan gənclərin aldıkları təhsillərində ana dili ilə bərabər, “əqaidi-diniyələrindən [dini əqidələrindən] lazımınca xəbərdar ola bilməmələrinə” böyük narahatlıq keçirirdi.

1908-ci ildə “Tazə həyat” qəzetində dərc olunan “Zəman nə istəyir? Amma biz...” adlı məqaləsində Sabir milli düşüncənin inkişafı və milli oyanışda gənclərin rolunu önə çəkərək yazırdı: *“...böyük təəssüf olunacaq burasıdır ki, oxumuş cəvanlarımız dəxi əksəriyyəti ilə ana dilindən, əqaidi-diniyələrindən lazımınca xəbərdar ola bilməyiblər. ...Təqsir bizim məktəbsizliyimizdədir. Zira üsuli-cədid üzrə təşkil olunmuş müntəzəm məktəblərimiz olmuş olseydi, məkatibi-ətiqin ömr zayeedici üsulundan qorxub, hələ ana dili bilməyən, əqayidi-diniyəsindən xəbərdar olmayan övladlarımız, ümidi-istiqlalımız olan övladlarımız xarici məktəblərə verilib, ilminskilər təlif edən risalələrə mötəqid olmaz idilər”*⁴⁸.

Şair bildirirdi ki, əgər “ömr zayeedici” köhnə üsul məktəblərin yerinə yeni üsullu məktəblər təşkil olunmuş olsaydı, övladlarımız, cəvanlarımız yad mədəniyyətlərin, yad əqidələrin ağışuna atılmazdı. Sabir başda ana dilinin, milli, dini əqidələrin tədris olunduğu yeni üsullu məktəblərin vətənin hər guşəsində təsis olunmasını yeganə çarə adlandırırdı: *“Bilirmisən çarəmiş nədir? Bəli, çarəmiş, ən böyük çarəmiş məktəbdir. Məktəb, yenə məktəb! Hələ isə hər şəhərdə, bacardıqca hər kənddə iştiaq ilə, ittifaq ilə məktəb açmalı, məktəbi-islamiyyə açmalı; islamın o məsum balaların saf qəlblərini islamiyyət nuru ilə tənvir etdikdən sonra əcnəbi dillərini də nə qədər oxunur-oxunsun, oxutmalı; övladi-vətəni tərəqqiyə, mədəniyyətə isal etməli, islamiyyət ilə bərabər tərəqqiyə isal etməli; əcnəbi tərəqqisinə islamiyyə tərəqqisi demək olmaz; islam özü tərəqqi etməli, bunun üçün də çalışmalı!”*⁴⁹

Göründüyü kimi, böyük satirik dini əmr və dini əqidələrə sahib olmağı gənclərin inkişafında bir maneə kimi görməyib, əksinə, ana dili qədər vacib hesab etmişdir. Məhz pədaqoji fəaliyyəti dövründə qələmə

⁴⁸ Sabir, M.Ə. Hophopnamə: [2 cildə] / M.Ə.Sabir, tərt. ed., M.Məmmədov. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 2. – 2004. – s. 205.

⁴⁹ Yenə orada, – s. 205.

aldığı və bu günə qədər ibtidai sinif dərsliklərində öz layiqli yerini alaraq, məktəb uşaqlarının sevə-sevə öyrəndikləri “Uşaq və buz”, “Yaz günləri”, “Qarğa və tülkü”, “Cütçü” və s. şeirlərini təmiz Azərbaycan türkcəsində yazmaqla, həm müasiri olan qələm əhlinə, həm də xələflərinə çox vacib bir çağırış edən Sabir “islamın o məsum balalarının saf qəlblərini islamiyyət nuru ilə” işıqlandırılmasının da ana dili qədər böyük əhəmiyyət daşıdığını “şəriət” dərsləri müəllimi kimi önəmlə vurğulayırdı.

Sabirin islamın tərəqqisi uğrunda mübarizəsinin təhlil edildiyi araşdırmanın nəticələri tədqiqatçının “Şəriət müəllimi Sabir Tahirzadə”⁵⁰ adlı elmi məqaləsində öz əksini tapmışdır.

“Məhərrəmlik təziyədarlığı və Mirzə Ələkbər Sabir yaradıcılığında mərsiyələr” adlanan ikinci paragrafda şairin məlum mərsiyə əsərləri sistemləşdirilərək geniş təhlil edilmişdir.

“Hophopnamə”yə daxil edilən, elm aləminə məlum əsərlərinin əksəriyyəti Sabirin 1903-1911-ci illər arasında qələmə aldığı yaradıcılıq nümunələridir. Lakin onun təxminən 30 illik yaradıcılıq məhsullarının taleyi isə hələ də qaranlıqdır.

Sabirin həyatı və ədəbi irsinin bir sıra tədqiqatçıları tərəfindən də göstərildiyi kimi, şair həmin “30 illik yaradıcılığında”, əsasən, qəzəl, qəsidə və mərsiyələr qələmə almışdır. Hələ gənc yaşlarından Ələkbər *“məhərrəm və səfər aylarında növhə deyib oxumaqla atasının və sair camaatın əzizi”*⁵¹ olmuşdu. XIX əsrin sonlarında Sabir Şamaxıda mərsiyə və qəzəl ustası kimi tanınır, Məhərrəm ayında tez-tez məscidlərə dəvət olunaraq, təziyələrdə mərsiyələrindən oxuyardı. Görkəmli ədəbiyyatşünas Salman Mümtaz bu barədə yazırdı: *“...məhərrəmlik başlayırdı. Gündüzlər sabun bişirməklə məşğul olan Ələkbər gecələr də şamaxılılar məscidində öz mərsiyələrini oxumalı idi. Çünki ağsaqqallar Ələkbərin yanına gələrək onu üzdən-gözdən salıb boynuna qoymuşlardı”*⁵².

Sabirin məlum mərsiyələri imam Hüseynin, onun yaxınları və silahdaşlarının qətlə yetirildiyi Kərbəla faciəsi və ayrı-ayrı nüfuzlu

⁵⁰ Qasımbəyli, F. Şəriət müəllimi Sabir Tahirzadə // – Bakı: Azərbaycan Ədəbiyyatşünaslığı. AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun əsərləri, – 2019. №1, – s. 65-71.

⁵¹ Sabir, M.Ə. Hophopnamə / M.Ə.Sabir [Abbas Səhhətin tərtib etdiyi 1914-cü il nəşri əsasında]. – Bakı: Qanun, – 2014. – s. 8.

⁵² Sabir xatirələrdə / Tərt. ed. A.Zamanov. – Bakı: Gənclik, – 1982. – s. 44-54.

şəxslərin vəfatı münasibətilə qələmə alınmış mərsiyələr olmaqla tədqiqat işində iki qrupda sistemləşdirilmiş və geniş şərh olunmuşdur.

Qədim mərsiyəçilik ənənələrimizi davam etdirərək qiymətli mərsiyə əsərləri qələmə almış Sabirin az bir qisim mərsiyələri məlum olsa da, sənətkarlıq xüsusiyyətləri baxımından həmin mərsiyələr şairin bu yöndəki uzunmüddətli təcrübəsinin bariz sübutudur:

*Giryeyi-zarım etmədi aləmi qərqi-əşki-tər,
Cani-cəhani tutmadı ataşə, odlandı ciyər,
Başla fəğanə barı, ey bülbulü-təbi-növhəgər,
Sənlə bəlali Sabirin başı bəlali görsənir!*⁵³

İlk dəfə “Tazə həyat” qəzetinin 30 yanvar 1908-ci il №25-də nəşr olunmuş bu mərsiyəsində Sabir Kərbəla faciəsinin yaxınlaşmasını, özünün buna “mane olmaq” üçün çırpınmasını, fəryad etməsini emosional ifadələrlə təsvir etmişdir.

Sabir Kərbəla faciəsinə həsr olunmuş məlum digər mərsiyəsini İmam Hüseynin özü ilə bərabər Kərbəla çölündə faciəli şəkildə qətlə yetirilmiş oğlu Əliəkbərə həsr etmişdir. Bu mərsiyədə şair Əliəkbərin Yəzidin qoşunu tərəfindən vəhşicəsinə qətl edildikdən sonra başı kəsilib nizə ucuna taxılaraq ailəsinin, anası Leylanın gözü qarşısında Şama – Yəzidə aparılmasını, sonrakı bəndlərdə isə Leylanın iniltili fəryadını təsirli ifadələrlə qələmə almışdır. Mərsiyənin sonunda Əliəkbərin timsalında, şüəlikdə xüsusi yerə malik olan İmam Hüseyn və digər Kərbəla şəhidlərinin faciəvi qətlinə ürəkdən yanan, onlara dindar bir şiə kimi səmimiyyətlə yas tutan Sabir həm öz münasibətini ifadə edir, həm də bu yolla xalqı onları hörmətlə yad etməyə, anmağa çağırırdı:

*Sabira, hər il əza saxla Əliəkbərə sən,
Kərbəladə gedib ağla o şəhi-davərə sən,
Gəl qiyamətdə bu cəm ilə səfi-məhşərə sən,
Qalma həsrət iki dünyadə bu Mövla üzünə*⁵⁴.

⁵³ Sabir, M.Ə. Hophopnamə: [2 cildə] / M.Ə.Sabir, tərt. ed., M.Məmmədov. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 2. – 2004. – s. 66.

⁵⁴ Dahilərin göz yaşı. Mərsiyələr / tərt. ed. M.İ.Əliyev, A.F.Ramazanov. – Bakı: Elm, – 1990. – s. 24.

Tədqiqat işində şairin Kərbəla faciəsinə həsr edilmiş məlum mərsiyələri geniş təhlilə cəlb olunmuşdur. Mərsiyə əsərləri ilə yanaşı bir sıra başqa şeirlərində də, İmam Hüseynə böyük hörmət və məhəbbətini açıq ifadə edən Sabir onu haqqın, ədalətin, islamın bərpası uğrunda ən böyük şəhid kimi qiymətləndirmişdir.

*Xaki-payimdi verən didəyi-xurşidə ziya
Ki, Hüseyn nökarım, aləmə sultanəm mən*⁵⁵.

– deyən şair bu şeirində İmam Hüseynə böyük ehtiramını “Ayağımın tozudur günəşin gözüne işıq verən, çünki Hüseynin nökarı, aləmin sultanıyam” şəklində ifadə etməklə göstərmişdir.

Lakin burada bir məsələni də vurğulamaq istərdik ki, daim cəhalətə, fanatizmə, xurafata qarşı barışmaz mübarizə aparmış Sabir fanatik, riyakar mollaların rəhbərliyi altında avam, nadan camaatın təziyələrdə süursuz, cahil hərəkətlərini qəzəblə, nifrətlə qınamışdır:

*Oğru, əcamir doluşa məscidə,
Zəng vura, toy çala, şaxsey gedə,
Baş-qulağın qanına qəltan edə,
Dinmə, danışma, bu da, yahu, keçər!*⁵⁶

Sabirin mərsiyə janrında qələmə aldığı digər əsərləri Şamaxılı quberniya qazısı, hörmətli din xadimi Hacı Əbdülməcid əfəndi Əfəndizadənin [Hacı Məcid əfəndinin], islam, millət yolunda bir sıra mütərəqqi addımlar atmış İran şahı Müzəffərəddin şah Qacarın [1853-1907] və böyük Azərbaycan ziyalı və pedaqoqu, “Əkinçi” qəzetinin nəşiri Həsənbəy Zərdabinin vəfatı münasibətilə yazılmış şeirləridir ki, bu əsərlər də tədqiqat işində ətraflı təhlil edilmişdir.

Sovet dövrünün bir sıra tədqiqatçıları tərəfindən Sabirin mərsiyə yaradıcılığını 1903-cü ilə qədərki dövrlə məhdudlaşdırmaq cəhdlərinin əksinə olaraq, bu paragrafda onun yaradıcılığının bütün dövrlərində qiymətli mərsiyə əsərləri yaratması əsaslandırılmışdır.

Sabirin mərsiyə janrında qələmə aldığı əsərlərinin

⁵⁵ Sabir, M.Ə. Hophopnamə: [2 cildə] / M.Ə.Sabir, tərt. ed., M.Məmmədov. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 2. – 2004. – s. 89.

⁵⁶ Yenə orada, – s. 9.

araşdırılmasından əldə olunan elmi nəticələr tədqiqatçının “Mirzə Ələkbər Sabirin mərsiyə əsərləri”⁵⁷ adlı elmi məqaləsində öz əksini tapmışdır.

Üçüncü fəslin üçüncü paragrafı **“Sabirin mövhumat və xurafata qarşı mübarizəsinin əsl mahiyyəti”** adlanır. Burada ateizm və onun mahiyyəti, şairi ateist kimi qələmə vermək cəhdlərinin absurdluğu, bu cəhdlərin arxasındakı əsl niyyətlər ətraflı şərh olunmuşdur.

Eyni zamanda, bu paraqrafda mövhumat və xurafatın islam dininin nüfuzuna ən böyük zərbə vurmuş amillərdən biri olması, xurafat və mövhumata qarşı mübarizənin isə əsl həqiqətdə islamın saflaşmasına və tərəqqisinə xidmət etməsi, Sabirin də bu istiqamətdə apardığı mübarizənin qayəsində məhz həmin amilin dayanması tutarlı arqumentlərlə əsaslandırılmışdır.

Göstərilmişdir ki, ümumiyyətlə, həqiqətlə, məntiqlə uyuşmayan, inandırıcılığı şübhə, mübahisə doğuran rəvayətlər dinin nüfuzuna xələl gətirmiş, həmçinin insanların tədricən dindən uzaqlaşmasına da səbəb olmuşdur.

Quraqlıq vaxtı camaatın Allahdan yağış yağdırmasını diləyərək, müəyyən ayınlar icra etməsi – müsəllaya çıxması, “yerin öküzü buynuzu üstündə durmasına” inam Sabirin satira dəyənəyinə tuş gəlmiş mövhumatlardandır. Şair bu mövhumatlara qətiyyənlə inanmamış və cahil xalqı da bu məntiqsiz, gülünc “inamlardan” uzaqlaşdırmağa çalışmışdır. Lakin bu mövhumatların islam dini ilə uzaqdan, yaxından heç bir əlaqəsi yoxdur. Bu cür xurafat ünsürləri müsəlman xalqların, o cümlədən Azərbaycan xalqının həyatına fərqli inanc sistemlərinin təsiri nəticəsində islamdan çox daha öncə daxil olmuş, islamla ziddiyyət təşkil etməsinə baxmayaraq, hətta günümüzə qədər gəlib çatmışdır. Belə xurafatların çox vaxt onlardan qazanc mənbəyi kimi istifadə edən riyakar mollalar, axundlar tərəfindən yayıldığını, təbliğ olunduğunu şair “Bakıda bir kənddə mühəvərə” satirasında ustalıqla nümayiş etdirirdi. İslamın insanları elmə dəvət etdiyini sübuta çalışan

⁵⁷ Qasımbəyli, F. Mirzə Ələkbər Sabirin mərsiyə əsərləri // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2017. №4, – s. 429-438.

“kəndçi”nin misal göstərdiyi Quran təfsirlərini “maşa ilə yapışb, əl də belə vurmayıram” – deyər pisləyən axund, ona “molla filankəsin yazdığı asarı” [əsərləri] məsləhət görür. Buna qarşı:

*O yazıb: yer öküzin buynuzu üstündə durur,
Biz gərəkdir inanaq ki, kişi boylə buyurur?!⁵⁸*

– deyən “kəndçi” kinayəli sualına, “öküzə şəkk etməsinə” görə riyakar axundun lənətləməsinə düçar olur. Bunlar Sabirin xəyal gücünün məhsulu deyil, zamanəsinin acı həqiqətlərindən birinin onun satirasında ustalıqla əks olunmuş təzahürü idi.

Vurğulamaq lazımdır ki, islamın özündən, əsaslarından uzaqlaşmaq, onların təhrif olunması mövhumata, xurafata gətirib çıxarır ki, bu da islama zərər vurmağa, onun nüfuzuna xələl gətirməyə xidmət etməkdədir. Tədqiqat işində göstərilmişdir ki, islamın əsaslarının, islami dəyərlərin təhrif olunmasına qarşı barışmaz, əzmkar mübarizə aparmış mütəfəkkir şairlərimizdən biri də məhz Mirzə Ələkbər Sabir olmuşdur. İslami dəyərlərin təhrif olunmasına eyni prizmadan yanaşan ümummilli lider Heydər Əliyev də bunu “günah” kimi qiymətləndirərək deyirdi: *“Biz islam mədəniyyətini, islam mənəvi dəyərlərini müqəddəs kitabımız Qurani-Kərimdə olduğu kimi qəbul edirik. Onların təhrif olunması, əgər dini dildə desək, günahdır”⁵⁹.*

Dissertasiyanın **Nəticə** hissəsində tədqiqat prosesində əldə edilmiş başlıca elmi-nəzəri qənaətlər aşağıdakı qaydada ümumiləşdirilmişdir:

– İslam dininin, islami dəyərlərin Azərbaycan xalqının inanc və milli-mənəvi dəyərlər sistemində yeri və rolu araşdırılmış, bu dəyərlərin qorunmasının labüdlüyü və önəmi diqqətə çatdırılmışdır;

– Dissertasiyada göstərilmişdir ki, Azərbaycanın böyük satirik şairi Mirzə Ələkbər Sabir istər əsas tənqid hədəflərindən olan zamanəsinin riyakar mollaları, “din xadimləri” tərəfindən “bidin”,

⁵⁸ Sabir, M.Ə. Hophopnamə: [2 cildə] / M.Ə.Sabir, tərt. ed., M.Məmmədov. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 1. – 2004. – s. 295.

⁵⁹ Heydər Əliyev siyasəti: Tolerantlıq [çıxışlar, nitqlər, görüşlər, təbriklər] / Ön söz: M.Qurbanlı. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2015. – s. 241.

“kafir” elan olunduğu kimi, sovet dövrü sabirşünaslığında da, “ateist”, “dinə qarşı mübarizə aparan” bir şair kimi qələmə verilmiş, onun mövhumat və xürafatın, islama xələl gətirən ünsürlərin tənqid edildiyi, ateizmlə qətiyyəən əlaqəsi olmayan satiraları islamı tənqidə yönəlmiş əsərlər kimi ateist bədii ədəbiyyat toplularının ön səhifələrində təqdim olunmuşdur;

– “Sabir və islam dini” mövzusunun tədqiq tarixi araşdırılmış, sovet dövründə sabirşünaslıqda ideoloji təsirlər altında irəli sürülən qeyri-obyektiv, absurd qənaətlər, eyni zamanda mövzuya dair obyektiv mülahizələr sistemləşdirilmişdir;

– Əsaslı faktlar əsasında qəti qənaətə gəlinmişdir ki, Sabir kiçik yaşlarından ömrünün sonunadək dindar bir müsəlman həyatı yaşamış – namaz qılıb, oruc tutmuş, Kərbəla və Məşhəd ziyarətlərində olmuş, islamda haram buyurulmuş şərab və spirtli içkilərdən əsla istifadə etməmiş, pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olduğu məktəblərdə digər fənlərlə yanaşı “şəriət” dərsləri də tədris etmiş, bu dərslərin tədris səviyyəsi şairin yeni üsul tərəfdarı olan ziyalı müasirləri tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş, rəğbətə qarşılanmışdır;

– Mirzə Ələkbər Sabir yaradıcılığında Allah və Məhəmməd peyğəmbərə böyük ehtiram, səbrli, şükürlü, insafli, qənaətli olmağa, düzlüyə, xeyirxahlığa, yardımlaşmağa, gözəl davranış və həyat tərzinə dəvət Quran ayələri və hədislər işığında geniş şəkildə öz əksini tapmış, islami dəyərlər məhəbbətlə tərənnüm edilmişdir;

– İslamda günah qəbul edilən, haram sayılan – israfçılıq etmək, rüşvət vermək, yetim malı yemək, qumar oynamaq, içki içmək və s. kimi əməllərə qarşı da Sabir yaradıcılığında kəskin mübarizə aparılmışdır;

– Sufi fəlsəfəsinə böyük rəğbət bəsləmiş Sabirin Azərbaycanın qədim və zəngin təriqət ədəbiyyatına bəxş etdiyi təsəvvüf fəlsəfəsinə təzahür etdirən, təsəvvüfi rəmz, ifadə və ibarələrlə məharətlə yüklənmiş bir-birindən dəyərli əsərləri, bu əsərlərdə əks olunmuş təsəvvüf dünyagörüşünün islamla bağlılıqları Quran ayələri əsasında ətraflı təhlil edilmişdir;

– Azərbaycan müsəlmanları arasındakı məzhəb ixtilaflarının aradan qaldırılması, bütöv, həmrəy müsəlman cəmiyyəti uğrunda

ardıcıl və qətiyyətli mübarizə aparmış mütəfəkkirlərdən biri də Mirzə Ələkbər Sabir olmuşdur;

– Sabirin Azərbaycan mərsiyə ədəbiyyatına töhfə etdiyi Kərbəla faciəsinə həsr olunmuş və dövrünün görkəmli, dəyərli şəxsiyyətlərinin vəfatı münasibəti ilə qələmə alınmış emosional, yanıqlı mərsiyə əsərləri sistemləşdirilərək ətraflı təhlil edilmişdir;

– Xalqının cəhalət buxovlarından qurtulması, maariflənməsi uğrunda ən dönməz mübarizələrdən biri olan Sabir islam dini ilə əlaqəsi olmayan, əksinə onun nüfuzuna xələl gətirən mövhumat və xurafata, həmçinin dindən “quldurçuluq tufəngi” kimi istifadə edərək cahil camaatı “quzu cildində soyub talayan”, riyakar mollalara, “din xadimlərinə” qarşı da daim barışmaz mövqe tutmuş, avam camaatı oyatmağa çalışmışdır.

– Qətiyyətlə deyə bilərik ki, Sabir islam dini, islam müqəddəsləri, islami dəyərlər əleyhinə bir misra belə qələmə almamışdır. Onun əsas tənqid hədəflərindən biri olan riyakar mollaların onu “bidin”, “kafir” adlandırması ilə sovet tədqiqatçılarının “ateist” adlandırması eyni dərəcədə əsassız, məntiqsiz və böhtan xarakterlidir;

– Dissertasiyada Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərinin ayrılmaz bir parçası olan islami dəyərlərin və bu dəyərləri bədii şəkildə əks etdirən qiymətli əsərlərin elmi şəkildə öyrənilməsinin zərurilik və əhəmiyyəti də əsaslandırılmışdır.

Dissertasiyanın əsas müddəaları tədqiqatçının aşağıdakı elmi məqalələrində, respublika və beynəlxalq konfransların materiallarında öz əksini tapmışdır:

1. “Mirzə Ələkbər Sabir və İslam dini” mövzusu elmi tədqiqatlarda // – Bakı: İpək yolu, Azərbaycan Universitetinin Elmi jurnalı, – 2013. №1, – s. 97-102.
2. Mənbələr Sabirin İslam dininə münasibəti haqqında // – Bakı: İpək yolu, Azərbaycan Universitetinin Elmi jurnalı, – 2015. №1, – s. 91-95.
3. Мирза Алекпер Сабир за целостность Ислама // Сборник материалов Международной научно-практической

- конференции «Литература и художественная культура Тюркских народов в контексте восток-запад», – Казань: – 14-17 октября, – 2015. – с. 511-517.
4. Mirzə Ələkbər Sabirin mərsiyə əsərləri // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2017. №4, – s. 429-438.
 5. Запреты ислама в творчестве Мирзы Алекпер Сабира // – Одеса, Україна: Збірник наукових праць. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету, Серія: “Філологія”, – 2017. №31 [1]. – с. 139-141.
 6. Şəriət müəllimi Sabir Tahirzadə // – Bakı: Azərbaycan Ədəbiyyatşünaslığı. AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun əsərləri, – 2019. №1, – s. 65-71.
 7. Mirzə Ələkbər Sabir yaradıcılığında təsəvvüf fəlsəfəsinin təzahürü // – Naxçıvan: Cəlil Məmmədquluzadənin 150 illik yubileyinə həsr olunmuş “Dünyada sözdən böyük yadigar yoxdur” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları, – 29 noyabr, – 2019. №1, – s. 76-84.
<https://ndu.edu.az/wp-content/uploads/Konfrans/C%C9%99lil%20M%C9%99mm%C9%99dquluzad%C9%99%20konfrans%202.pdf>
 8. Mirzə Ələkbər Sabir və Hüseyn Cavid yaradıcılığında ortaq ideyalar // “Hüseyn Cavid əbədiyyəti” mövzusunda II Respublika elmi konfransının materialları, – Bakı: – 26 oktyabr, – 2020, – s. 92-96.
 9. Mirzə Ələkbər Sabir yaradıcılığında Məhəmməd peyğəmbərə ehtiram // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2021. №2, – s. 352-359.

Dissertasiyanın müdafiəsi 27 may 2021-ci il tarixində saat 13³⁰ AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən ED-1.05 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1143. Bakı, Hüseyn Cavid prospekti, 115, Akademiya şəhərciyi, Əsas bina, IV mərtəbə, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elektron akt zalı.

Dissertasiya ilə AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 23 aprel 2021-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 15.04.2021

Kağızın formatı: A5

Həcm: 47645

Tiraj: 100